

Оцінка людського потенціалу: регіональний аналіз і прогноз

За науковою редакцією
д.е.н., проф. Нижника В. М.

Хмельницький-2015

УДК 65.018
ББК 65.9(2)49
М55

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Хмельницького національного університету,
протокол № 4 від 26.11.2015 р.*

Авторський колектив:

Нижник В. М., д-р екон. наук, проф. (вступ, розд. 2); *Мартінова Л. Б.*, канд. екон. наук, доц. (розд. 1); *Зуб М. Я.*, канд. екон. наук (розд. 3); *Курій Л. О.*, канд. екон. наук (розд. 1, розд. 4); *Подра О. П.*, канд. екон. наук (розд. 3); *Рижа Т. В.*, канд. екон. наук (розд. 7); *Родінова І. В.*, канд. екон. наук, доц. (розд. 7); *Нижник Т. Т.*, наук. співроб. (розд. 7); *Говорко О. В.*, мол. наук. співроб. (розд. 2); *Дзюба Т. З.*, мол. наук. співроб. (розд. 4); *Оверчук В. А.*, мол. наук. співроб. (розд. 5); *Оксенюк Т. М.*, мол. наук. співроб. (розд. 6); *Осіпова А. Ю.*, мол. наук. співроб. (розд. 4); *Федоришина І. В.*, мол. наук. співроб. (розд. 5); *Федоришин В. С.*, мол. наук. співроб. (розд. 6); *Чубар М. М.*, мол. наук. співроб. (розд. 5); *Юрчик І. Б.*, мол. наук. співроб. (розд. 3);

Рецензенти:

Кирич Н. Б. – д-р екон. наук, проф., зав. кафедри менеджменту виробничої сфери, Тернопільський національний технічний університет ім. І. Пулюя;
Семикіна М. В. – д-р екон. наук, проф., зав. кафедри економіки та організації виробництва, Кіровоградський національний технічний університет

055 **Оцінка людського потенціалу : регіональний аналіз і прогноз** : монографія / за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Нижника. – Хмельницький : ХНУ, 2015. – 347 с.
ISBN 978-966-330-161-7

Розкрито сутнісну характеристику та компонентну структуру людського потенціалу, проаналізовано розвиток демографічного потенціалу та передумови його формування в Україні, розглянуто еволюцію формування та розвитку соціально-орієнтованого ринку праці, проведено оцінку міграційної складової формування людського потенціалу, розглянуто соціальну регіональну політику в управлінні розвитком людського потенціалу.

Для наукових працівників, спеціалістів у сфері економіки праці, соціальної та регіональної політики, аспірантів та студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

УДК 65.018
ББК
65.9(2)499

ISBN 978-966-330-161-7

© Авт. кол., 2015
© ХНУ, оригінал-макет, 2015

РОЗДІЛ 1. СУТНІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ

1.1. Еволюція наукових поглядів та концепцій розвитку людського потенціалу

Визначення ролі людини у суспільно-економічному житті характеризується різноманіттям поглядів на кожному з етапів історичного поступу. Протягом існування економічної системи людина використовувала природні та економічні важелі для підтримання своєї життєдіяльності. Останні десятиліття інтенсивного економічного, політичного та соціального розвитку показали, що основним джерелом існування людини є її власний потенціал. Екологічні, політичні та фінансово-економічні кризи доводять, що природні і матеріальні ресурси є вичерпними і не здатні забезпечити сталий розвиток. Розвинуті країни світу звертаються до накопичення іншого виду багатства – людського потенціалу. Інтенсивний науково-технічний прогрес та перехід до інформаційного суспільства доводить, що людина, володіючи інтелектуальним, освітнім, духовним, фізичним та соціальним потенціалом, здатна подолати кризові явища та вийти на новий шлях розвитку. Реалізація людського потенціалу відбувається через формування та функціонування економіки знань, як вищого етапу постіндустріального та інноваційного розвитку.

При розробці економічних теорій та концепцій протягом еволюції суспільних формацій набувало поширення використання понять, що відображали домінуюче значення людини та її потенціалу в економічному поступі (табл. 1.1).

До середини XIX ст. наукова думка розвивалась у напрямі усвідомлення того, що накопичення багатства не є самоціллю економічної діяльності, а людина є основною його складовою.

Таблиця 1.1

Еволюція наукових поглядів на сутнісні характеристики людини та її потенціалу*

Період та етап соціально-економічного розвитку	Домінуючі економічні погляди на людину	Вчені-економісти	Визначення поняття «потенціал»
До середини XIX ст., аграрний	«багатство... не є тим, до чого ми прагнемо, тому що воно лише корисне і слугує якійсь іншій меті» [4] Багатство – це люди зі своїми виробничими здібностями [1] Людина є не лише джерелом, а й частиною суспільного багатства [57]	Аристотель В. Петі А. Сміт	Potential (лат.) – можливий у разі існування необхідних умов [22]
XIX – друга третина XX ст., індустріальний	«Людина є ціллію, заради якої існує багатство» [79] Людина – головний засіб виробництва багатства і вона слугує кінцевою його метою [37] Розвиток і реалізація здібностей людини і розширення можливостей її особистого вибору є важливою умовою економічного зростання [77] Людина зі всією сукупністю своїх якостей корисна і здатна приносити дохід [74]	Дж. Мілль А. Маршал Дж. Кейнс І. Фішер	Демографічний потенціал – здатність суспільства до розмноження, яка може проявлятися при даному рівні народжуваності і смертності за виключенням побічних факторів [47] Життєвий потенціал – залежність між рівнями смертності та віковими структурами реального населення [47]
З останньої третини XX ст. до сьогодні, інформаційний	Людський капітал як здатність людини до праці є головним фактором економічного розвитку [81] Людина володіє виробничими знаннями, вміннями і професійною підготовкою, що і формують людський капітал [73] Людина з одержаними в процесі навчання і професійної підготовки знаннями здатна створювати дохід [76] Людський капітал є квінтесенцією конкурентоспроможності, економічного зростання й ефективності [18] Людська природа і довгострокові циклічні коливання економіки мають органічний взаємозв'язок [31] Людина та реалізація нею трьох основних можливостей прожити	Т. Шульц Г. Бекер Дж. Кендрік Дж. Грейсон М. Кондратьєв	Трудовий потенціал – це запаси праці, що залежать від сукупності кількісних та якісних характеристик трудових ресурсів [32] Людський потенціал – не лише людські знання і навички, та їх здатність приносити дохід, а й можливості прожити довге здорове життя, набувати і оновлювати знання [82]

	довге і здорове життя, набувати нові знання і мати доступ до необхідних ресурсів є ціллю розвитку економіки [53]	М. Хак, А. Сен	
--	--	-------------------	--

* - запропоновано автором розділу

На цьому акцентували увагу представники античної наукової школи, зокрема, Аристотель [4] та в подальшому засновник кількісної економіки В. Петі [1] і фундатор класичної політичної економії А. Сміт [57]. Наприкінці аграрного етапу соціально-економічного розвитку, для якого характерним було екстенсивне використання людських ресурсів, а земля виступала провідним фактором виробництва, у західній економічній думці відбувся перегляд поглядів на людину та її потенціал.

Вдосконалення виробничих процесів періоду індустріалізації спровокувало потребу у кваліфікованих робітниках і спеціалістах, що дало поштовх до інтенсивного використання людських ресурсів, зміни поглядів на людину та її здатність до праці, як основного чинника економічного зростання. На корисність якостей, здібностей та можливостей людини звертали свою увагу провідні представники тогочасної економічної думки Дж. Мілль [79], А. Маршал [37], Дж. Кейнс [77], І. Фішер [74].

Разом з тим, у другій третині ХХ століття у демографічній науці почав зароджуватись потенціальний напрямок, який дозволяв аналізувати такі демографічні структури, як групи населення, сформовані за певною ознакою, з точки зору потенційно закладених в них можливостей реалізації певних соціально-економічних явищ у разі існування необхідних умов (табл. 1.1). На цьому етапі науковці С. Шульц та Л. Герш розвинули поняття демографічного та життєвого потенціалу населення, а С. Струмлінін ввів поняття економічного потенціалу, що враховує виробничу силу праці працездатного населення [47].

На рубежі 50-60-х років ХХ ст. почалась тенденція до вичерпування резервів зростання індустріальної економіки за рахунок екстенсивного розвитку [14, с. 78]. Із прогресом в автоматизації відбулось значне зростання продуктивності праці, що зумовило підвищення її оплати, розширення системи професійної та вищої освіти, розвиток інтелектуальної праці. За таких умов наукові підходи щодо визначення ролі людини в соціально-економічному прогресі проявились у розвитку теорії людського капіталу Т. Шульцом [81] та Г. Беккером [73] (табл. 1.1). Дана теорія передбачала, що примноження людського капіталу як його неречової форми – здібностей людини, її освітнього та інтелектуального рівнів, виробничого досвіду – сприяє зростанню продуктивності праці та ефективності виробництва. Збільшення доходів працівника внаслідок зростання продуктивності праці, в свою чергу, стимулює працівника інвестувати у власне здоров'я і освіту з метою набуття нових знань, навичок і мотивацій (що і є людським капіталом за визначенням Г. Беккера), які в результаті готові і необхідні для застосування в економічній діяльності [73].

У подальшому погляди на людину як носія людського капіталу формувались у напрямі оцінки її вроджених здібностей й набутих знань і вмій та їх іманентного взаємозв'язку із конкурентоспроможністю і економічним зростанням (Дж. Кендрік [76], Дж. Грейсон [18]).

У вітчизняній науковій думці радянських часів погляди на людину як джерело економічного зростання тривалий час зводились до використання поняття «трудові ресурси», визначеного С. Струмлініним як «працездатне населення працездатного віку», що було пов'язано із поширенням екстенсивної системи господарювання [47]. Із розвитком усвідомлення необхідності інтенсифікації виробничих процесів в економічній науці дане поняття було розширене В. Костаким, який включив до нього, разом з наявними, потенційні ресурси та звернув увагу на їх якісні характеристики (табл. 1.1) [32]. Таким чином, поряд із розповсюдженим застосуванням поняття «людський капітал» у працях західних економістів, у другій половині ХХ ст. було започатковане широке використання поняття «трудовий потенціал» у дослідженнях українських науковців. Розвиток цих понять мав тісний взаємозв'язок із закономірними процесами індустріальної економіки – поступовим зниженням приросту ефектів від динамічного розвитку технологічних процесів та автоматизації праці [28, с. 173].

В останній третині минулого століття розпочався етап інтенсивного розвитку виробничих технологій, процесів та технічного забезпечення праці [14, с. 78]. Для економіки стало характерним зниження приросту ефектів від динамічного розвитку технологічних процесів та автоматизації праці [28, с. 173]. Пошук нових резервів вдосконалення управління людськими ресурсами призвів до закономірного розвитку напряму вдосконалення процесів праці. В результаті, набули поширення наукові підходи щодо формування системи менеджменту персоналу, управління трудовими ресурсами, трудовим потенціалом, продуктивністю праці, системами підготовки та перепідготовки, зародження рекрутингу персоналу, вдосконалення систем нормування та організації праці та їх прикладне застосування на системній основі [43].

Вичерпування приросту ефектів від систем організації праці та його співпадіння у часі з перманентними кризами індустріального етапу розвитку економічної системи, закономірно стали передумовою зародження інформаційного суспільства. Водночас, на відміну від попередніх етапів,

розвиток концепцій управління людськими ресурсами набув багатогранного характеру з формуванням кількох напрямів, серед яких слід відмітити зародження концепцій соціальної економіки, корпоративної відповідальності та інформаційного суспільства [12, с. 131–161].

Разом з тим, необхідно підкреслити, що теорія людського капіталу, як і концепція трудового потенціалу, належать до інструментального напрямку уявлень про розвиток людини, що розглядає її як інструмент економічної системи і ґрунтується на дослідженні здатності людини до праці, її виробничих здібностей [7, с. 8].

В останній третині ХХ ст. зниження ефектів від систем організації праці поряд із періодичними кризами індустріального етапу розвитку економіки, закономірно стали передумовою зародження інформаційного суспільства. Система поглядів на людину набула багатогранного характеру із пріоритетним формуванням соціального напрямку уявлень про розвиток людини, що висунув на перший план суспільні аспекти відтворення людських ресурсів – врахування соціальних умов життя населення, соціальні наслідки змін в економіці, розвитку концепцій «рівня життя» та «якості життя».

Зближення та взаємопроникнення інструментального та соціального напрямів уявлень про розвиток людини призвело до появи нової концепції, що на перший план висунула поняття «людський розвиток» [7, с. 8]. Концепція капіталу змінюється концепцією розвитку, який розглядається як процес, в центрі якого знаходиться людина. Теоретичні розробки економістів М. Хака та А. Сена лягли в основу концепції людського розвитку ПРООН і звели воедино поняття «людина» та її «потенціал» (табл. 1.1). Розвиток людського потенціалу розглядається як процес розширення можливостей людини, проживання довгого і здорового життя з доступом до необхідних ресурсів для підтримання гідного його рівня, набуття і оновлення знань [24].

Зазначені зрушення у генезі поглядів на людину та її потенціал активізували дослідження з даної проблематики групи вітчизняних вчених: О. Амоші, В. Антонюк, Л. Безтелесної, В. Близнюк, Д. Богині, С. Вовканича, О. Грішної, М. Долішнього, Е. Лібанової, О. Новікової, В. Онікієнка, С. Пирожкова, М. Семикіної, Л. Семів, О. Стефанишин, С. Трубич, Л. Шаульської тощо.

В процесі становлення наукової думки щодо соціально-економічної ролі людини українські науковці активно використовують і розвивають такі поняття, як робоча сила, трудові ресурси, трудовий потенціал, людський капітал, людський розвиток. Дані поняття є тотожними у тому, що позначають людину основним фактором економічного прогресу, але на цьому етапі дослідження варто акцентувати увагу на принципових відмінностях між ними. Найвужчим, на наш погляд, є поняття робочої сили, як економічно активної частини населення. О. Грішнова підкреслює, що поняття «робоча сила» визначає в першу чергу те, що людина володіє здатністю до праці [65, с. 88]. В цьому руслі можна погодитись з думкою О. Грішної, що трудові ресурси і є сукупністю робочої сили, але з певним рівнем кваліфікації та професійної підготовки, необхідним за даних економічних умов [65, с. 88].

Схожих поглядів дотримується В. Онікієнко, логічно припускаючи, що трудові ресурси, як працездатна частина населення, що може бути залучена у процес виробництва, є основоположним елементом трудового потенціалу, як сукупності працездатного населення з визначеним професійно-кваліфікаційним рівнем, що застосовує працю в економіці з врахуванням її технологічної та технічної оснащеності [44].

С. Пирожков розширює визначення трудового потенціалу, доповнивши його сукупністю демографічних, соціальних і духовних характеристик працездатного населення, зайнятого у суспільному виробництві, а також тієї його частини, яка залучена у підготовку до трудової діяльності, займається індивідуальною трудовою діяльністю, підприємництвом [48, с. 16].

Д. Богиня поділяє намагання С. Пирожкова підлаштувати визначення трудового потенціалу до сучасних умов господарювання і трактує його більш лаконічно як «інтегральну оцінку і кількісних, і якісних характеристик економічно активного населення» [11, с. 77].

Найбільш сучасним і відповідним вимогам інформаційної економіки, на нашу думку, є визначення трудового потенціалу В. Антонюк, яка розуміє його як інтегральну здатність населення будь-якого віку до трудової, підприємницької та інноваційної діяльності [34]. Автор вперше визнає носієм трудового потенціалу усе населення із його спроможністю до продуктивної і творчої праці, вдосконалення професійних навиків, активності в інноваціях, тощо.

Водночас, ми не можемо погодитись з тим, що науковці не включають трудовий потенціал у структуру людського, хоча В. Антонюк близька до цього, визначивши трудовий потенціал характеристикою усього сукупного населення без вікових обмежень. Розглядаючи трудовий потенціал не лише з погляду кількісно-якісних характеристик населення як його носія, а і з огляду на концептуальні зміни в економічних відносинах інформаційного суспільства, ми переконані у тому, що це поняття поступово зменшує свою вагомість у трактуванні ролі, місця та значення людини в економічному прогресі, і, поступаючись у цьому людському потенціалу, органічно входить в його структуру (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Співвідношення основних понять щодо визначення ролі людини в соціально-економічному розвитку*

* - складено автором на основі [7, 19, 34]

Характерно, що в сучасних соціально-економічних дослідженнях найбільш вживаним є поняття людського капіталу, який розуміють як вартісну оцінку здібностей людини: вроджених якостей, освіти, кваліфікації, професійних знань, досвіду в контексті їх здатності приносити дохід [50, с. 9].

Разом з тим, ряд науковців наголошують на обмеженості використання концепції людського капіталу при визначенні місця людини в економіці. Зокрема, С. Злупко зазначає, що ідентичні обсяги інвестування в людський капітал в різних країнах не приносять ідентичних економічних ефектів. Це пояснюється тим, що за межами визначення людського капіталу залишаються ряд інших вимірів людини, таких як таланти і обдарування, вроджені здібності, психологічні особливості, менталітет, духовність, соціальні відносини тощо [25, с. 13].

В той же час, гносеологічно ширшим є поняття «потенціал», що включає сукупність можливостей, джерел і ресурсів, що можуть бути використані для вирішення необхідних завдань [13, с. 8]. З точки зору В. Близнюк, потенціал, характеризуючи сферу можливостей, цілком або частково може бути реалізованим, перетворюючись на людський капітал [10, с. 32].

Л. Шаульська підкреслює, що поняття «людський потенціал», позначаючи сукупну здатність населення до економічної та соціальної діяльності і розвитку, є найширшим за змістом і включає трудовий потенціал як невід'ємну його складову і людський капітал як форму його реалізації [68, с. 93–94].

Аналогічним чином інші вітчизняні економісти О. Амоша, О. Новікова, В. Антонюк дають загальне визначення людського потенціалу, як високих якісних характеристик людини, що дозволяють їй прожити тривале та благополучне життя. Виділяючи людський потенціал пріоритетом економічної і суспільної діяльності, вони ставлять наголос на концепції людського розвитку, що включає два ключових аспекти: формування складових людського потенціалу та його використання в різних видах економічної діяльності [34, с. 16]. В цьому ж руслі Л. Безтелесна позначає людський розвиток як економічну категорію, що відображає процес формування умов і здійснення людьми вибору з розширення можливостей з реалізації їх людського потенціалу [7, с. 10].

Е. Лібанова підкреслює такі базові умови людського розвитку, як продуктивність – можливість людини підвищувати продуктивність своєї діяльності за адекватну винагороду; рівність – рівні можливості в економічному, суспільному і політичному житті; участь людей у прийнятті рішень, які стосуються їх життя і розвитку; сталість – підвищення відповідальності людини у використанні ресурсів; співробітництво – розвиток соціальних структур; безпека у всіх сферах життя [36, с. 53–56]. Отже, людський розвиток є процесом запровадження необхідних умов для формування і реалізації людського потенціалу (рис. 1.1).

За десятиліття дослідження поняття людського потенціалу українськими вченими склалась низка його визначень (табл. 1.2). Спільною їх рисою є комплексний підхід до розуміння людського потенціалу, намагання відобразити його багатосторонню структуру. Разом з тим, ми не можемо погодитись із окремими визначеннями (В. Порохня, В. Приймак), які відображають лише інструментальні погляди на дане поняття, ототожнюючи його з людським капіталом. Спираючись на концепцію розвитку людського потенціалу, яка поєднує інструментальний та соціальний напрями визначення місця людини в економічному житті, ми переконані в тому, що поняття «людський

потенціал» відображає набагато ширшу сферу суспільних відносин ніж людський капітал та інші суміжні поняття.

Принципові відмінності людського потенціалу та людського капіталу полягають у тому, що концепція людського потенціалу визначає зростаючу роль людини не лише у виробництві, а й у суспільному житті; досліджує, крім економічних, психологічні, соціальні, моральні якості людини; розглядає людину не як визначальний фактор виробництва, а як критерій і мету суспільного розвитку [72, с. 10]. В свою чергу, ми підтримуємо позицію Л. Семів, яка заперечує тотожність понять «людські ресурси» та «людський потенціал», підкреслюючи, що людський потенціалом є можливості, надані людськими ресурсами, які можуть бути використані або не використовуються для досягнення певної мети [52, с. 31].

Підсумовуючи наведені вище наукові погляди, ми притримуємось думки, що людським потенціалом у макроекономічному розумінні є сукупні можливості населення до економічної, соціальної, інноваційної діяльності, підтримки необхідного рівня здоров'я і моральності, постійного розвитку навиків і здібностей, засвоєння та продукування нових знань і технологій, соціальної взаємодії і взаєморозуміння.

Таблиця 1.2

Контент-аналіз поняття «людський потенціал» українськими науковцями

№ п/п	Визначення	Автор
1	Людський потенціал – це високі якісні характеристики людини, її можливість прожити тривале та благополучне життя, головний елемент національного багатства та провідна мета суспільного розвитку [34, с. 16]	О. Амоша, В. Антонюк, О. Новікова
2	Людський потенціал – це здібності, можливості й потреба людей працювати, сукупність різних їх якостей, що визначають особистість, як фізичних, так і духовних [7, с. 9]	Л. Безтелесна
3	Людський потенціал – це сукупна здатність суспільства до освоєння і осмислення світу, накопичення знань, створення на цій основі інтелектуальних продуктів та системи прийняття, переробки, використання, відтворення і передавання інформації [10, с. 31]	В. Близнюк
5	Людський потенціал – це поняття, яке, будучи близьким по змісту до таких понять як трудовий або виробничий потенціал, визначає більш широкий спектр соціально-демографічних і трудових відносин у суспільстві [11, с. 58]	Д. Богиня
6	Людський потенціал – це сукупність соціально-демографічного, соціально-економічного, діяльнісного та соціокультурного потенціалів [Людський потенціал, с. 35]	О. Грішнова Е. Лібанова
7	Людський потенціал – це системне утворення, зміст і функції якого розкриваються у процесі взаємозв'язку і взаємодії його складових, реалізація яких у ході життєдіяльності призводить до певних досягнень людини, що мають соціальну значимість [48, с. 17]	С. Пирожков
8	Людський потенціал – це можливий рівень досягнення економікою країни бажаних темпів економічного зростання з використанням наявного людського та інтелектуального капіталу [49, с. 50]	В. Порохня
9	Людський потенціал – це людський капітал та соціально-економічні умови його формування, розвитку і використання [50, с. 9]	В. Приймак
10	Людський потенціал – це здібності людини, що не залежать від рівня їх використання в матеріальному або нематеріальному виробництві [52, с. 31]	Л. Семів
11	Людський потенціал – це сукупність наявних або природних здібностей до інтелектуальної, творчої, розумової, економічної, культурної діяльності з метою індивідуального та суспільного розвитку [36, с. 69]	О. Стефанишин
12	Людський потенціал – це наявні в даний момент чи в майбутньому людські можливості, які можуть бути використані в будь-якій сфері суспільно корисної діяльності для досягнення поставленої мети [64, с. 192]	С. Трубич
13	Людський потенціал – сукупна здатність певної людської спільноти (народу, територіальної громади, трудового колективу підприємства тощо) і окремої людини до економічної і соціальної діяльності та розвитку [68, с. 93–94]	Л. Шаульська

У вітчизняній науковій думці становлення концепції розвитку людського потенціалу започаткувало пошук взаємозв'язку, тотожності та відмінності між поняттями «населення», «робоча сила», «трудові ресурси», «трудовий потенціал» і «людський потенціал» (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Виявлення окремих характеристик та їх відображення у поняттях «населення», «робоча сила», «трудові ресурси», «трудовий потенціал» і «людський потенціал»*

Складові поняття	Населення	Робоча сила	Трудові ресурси	Трудовий потенціал	Людський потенціал
Статеві-вікова структура	+	+	+		
Шлюбно-сімейна структура	+	+	+		
Динаміка чисельності та складу	+	+	+		
Етнічний склад	+	+	+		
Працевдатний вік	+	+	+		
Освітньо-кваліфікаційний рівень	+	+	+	+	+
Міграційна мобільність	+	+	+	+	+
Науково-технічний, інтелектуальний, творчий потенціал	+			+	+
Зовнішньотрудовий потенціал	+			+	+
Демографічний потенціал	+				+
Охорона здоров'я	+			+	+
Фінансування людського розвитку					+
Середня тривалість життя	+			+	+
Культурний потенціал					+
Соціальний потенціал					+
Розвиток ринку праці			+	+	
Рівень життя	+				+
Здатність до інноваційної діяльності				+	+

* - сформовано автором на основі [15, 52]

Поняття «населення» є предметом вивчення демографії і найбільш загальним поняттям, яке позначає сукупність людей, що проживають на певній території [41, с. 7]. У політичній економії для позначення участі населення в трудовому процесі використовується поняття «робоча сила» (табл. 1.4).

Процес формування умов і можливостей для реалізації людського потенціалу уособлює поняття «людський розвиток», що розглядається як процес розширення людського вибору і досягнутий рівень добробуту людей [19, с. 88].

Таблиця 1.4

Еволюція понять стосовно ролі людини як суб'єкта економічної діяльності*

Поняття	Започатковано	Визначення	Роль людини
Робоча сила	XIX століття	Економічно активна частина населення (зайняті і безробітні)	Людина – носій здатності до праці
Трудові ресурси	20-ті роки XX століття	Сукупність економічно активної частини населення (робочої сили) з певним рівнем професійно-кваліфікаційної підготовки, навиками і знаннями	Людина – об'єкт забезпечення народного господарства необхідною кількістю та якістю робочої сили
Трудовий потенціал	70-ті роки XX століття	Сукупність можливостей населення до трудової і професійної діяльності, підприємницької та інноваційної активності	Людина – суб'єкт народного господарства з трудовими потребами і професійними інтересами
Людський капітал	80-90-ті роки XX століття	Сукупність знань і кваліфікацій людини як основного чинника зростання продуктивності праці	Людина – об'єкт найбільш ефективних капіталовкладень у її знання, професійний розвиток, фізичний стан з подальшою їх реалізацією в економічній системі
Людський потенціал	кін. XX – поч. XXI століття	Людські можливості, що визначаються рівнем фізичного та психічного здоров'я, соціального благополуччя, моральності, духовності, здібностей, таланту, рівня освіти, кваліфікації та інтелектуального розвитку	Людина – носій унікальних здібностей та можливостей, що визначаються рівнем фізичного та психічного здоров'я, соціального благополуччя, моральності, духовності, таланту, рівня освіти, кваліфікації, інтелектуального розвитку та їх потенційна здатність приносити дохід

*- сформовано автором на основі [66, с. 79]

Е. Лібанова включає до поняття «людський розвиток» наступні елементи: реалізацію базових можливостей (можливості людей брати участь у прийнятті рішень, які стосуються їхнього життя та активну участь у процесі власного розвитку); співробітництво (відчуття приналежності до суспільства передбачає співробітництво людей в інтересах взаємного збагачення, що призводить до розширення індивідуального вибору); справедливість (забезпечення рівних можливостей – кожна людина повинна мати можливість, наприклад, одержати освіту і жити довгим і здоровим життям); сталість (сталий людський розвиток дозволяє задовольняти потреби нинішнього покоління без зменшення можливостей

доступу до ресурсів розвитку майбутніх поколінь); безпека (людський розвиток вимагає забезпечення для кожної людини хоча б мінімального рівня безпеки в усіх сферах життя) [36, с. 53–56].

Узагальнення наукових підходів до визначення понять «людський капітал», «людський розвиток», «трудова потенція» і «людський потенціал» дозволяє виявити співвідношення між ними (рис. 1.2).

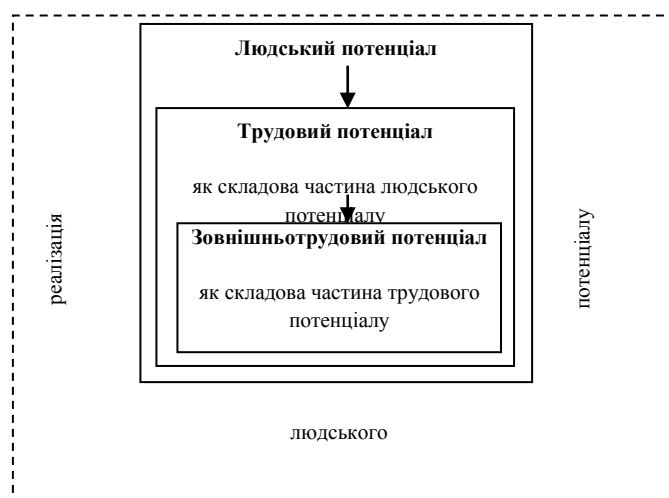

Рис. 1.2. Співвідношення між поняттями «трудова потенція», «зовнішньотрудовий потенціал», «людський потенціал» і «людський розвиток»*

* - складено автором на основі аналізу [10, 68, 52, 36, 40]

Отже, більш широким поняттям є «людський потенціал», складовою якого є «трудова потенція». В той же час, «людський розвиток» виступає процесом реалізації людського потенціалу.

1.2. Компонентна структура людського потенціалу за сучасних умов розвитку економіки

Очевидно, що людський потенціал є комплексним системним поняттям із цілісною структурою взаємозалежних складових елементів. Науковці розходяться в думках щодо визначення складових людського потенціалу, розглядаючи різну їх кількість та вагомість кожної у його розвитку. Зокрема, О. Стефанишин розробила досить розгалужену структуру даного поняття, включивши біологічну, екогенологічну, екологічну, демографічну, соціальну, освітню, інтелектуальну, мотиваційну, культурну, етнокультурну, економічну, інформаційну, сакральну складові, а також складові здоров'я, мобільності, творчості, підприємливості, політичної діяльності, використання часу, громадського порядку і безпеки [36, с. 70].

С. Трубич виокремлює «істотні» компоненти людського потенціалу: демографічний, життєвий, здоров'я, освітній, культурний, соціальний, трудова потенціали [64, с. 191].

О. Новікова та В. Антонюк виділяють серед складових даного поняття демографічний потенціал, потенціал здоров'я, освітньо-професійний, інтелектуальний, діяльнісний, соціально-економічний, соціально-ментальний та громадянсько-політичний потенціали [34, с. 17–18], які можна розглядати як на національному, так і на особистому рівні (рис. 1.3).

Розглядаючи дослідження російського науковця О. Іванова, слід акцентувати увагу на виділенні компонент людського потенціалу із соціального та економічного аспектів. Із соціальної точки зору людський потенціал включає в себе демографічну компоненту, як сформовану у взаємодії із соціальним середовищем систему потреб, здібностей і готовностей індивідів та спільнот забезпечувати продовження роду, їх життя від одного покоління до другого; компоненту здоров'я, як відповідну систему потреб, здібностей та готовностей індивідів і спільнот протягом довгих років підтримувати достатній рівень здоров'я (фізичного і психічного) і працездатності; освітню компоненту, як аналогічну систему засвоєння і використання різноманітних типів знань, а також досягнутий рівень освіченості [26].

Крім того, за твердженням автора [26] компонентами людського потенціалу із соціальної точки зору є трудова – як система діяльності по створенню різноманітних індивідуально і соціально значимих продуктів і послуг, незалежно від того, де ця діяльність може здійснюватись; культурна – як система розуміння і критичної оцінки різних типів і форм культури, а також здатності створювати культурні цінності, використовувати певні типи поведінки і мислення; громадянська – як сформована у взаємодії із соціальним середовищем система потреб, здібностей і готовностей індивідів та спільнот виконувати різні ролі громадянина своєї країни, учасника адміністративних, правових, політичних відносин, здатність займати активну позицію в обговоренні і вирішенні проблем розвитку власної країни; духовно-моральна – як сформована у взаємодії із соціальним середовищем система потреб, здібностей і готовностей індивідів та суспільств жити, спираючись на історично вироблений, соціально схвалений комплекс моральних норм і цінностей, що забезпечують особисту автономію і соціальну солідарність; мережева компонента – як діяльність по забезпеченню єдності і цілісності людського потенціалу.

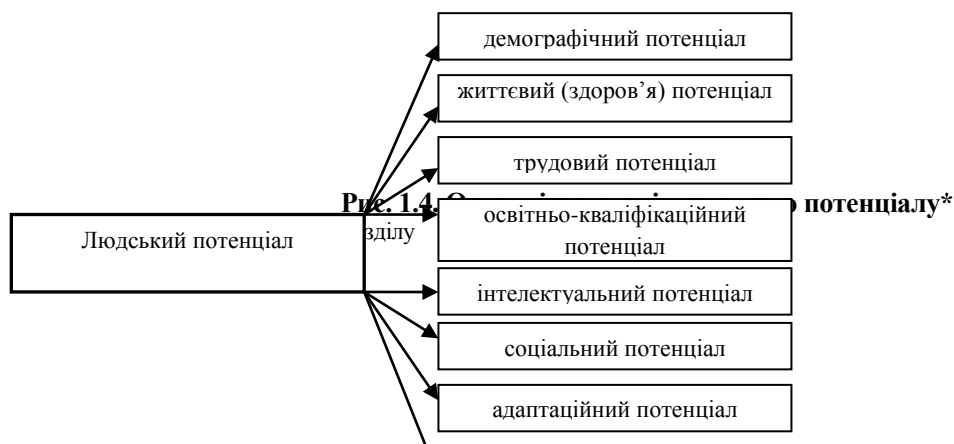
Економічний погляд на структуру людського потенціалу О. Іванова передбачає, що якість людського потенціалу економіки визначається, передусім, ступенем, рівнем розвитку його трудової, інноваційної, підприємницької, конкурентної, науково-технічної, управлінської компонент, ступенем узгодженості та тісністю взаємозв'язку між ними. Зокрема, підприємницький потенціал розглядається як сформована у взаємодії із соціальним середовищем система потреб, здібностей і готовностей індивідів та спільнот здійснювати на свій ризик і під майнову відповідальність виробничу, комерційну і фінансову діяльність, результатом якої може бути отримання прибутку. Науково-технічна компонента людського потенціалу відображає здатність до діяльності з виробництва нових наукових знань, створення на їх основі нових продуктів, сприяння їх тиражуванню і отриманню прибутку на основі продажу знань і продуктів. Конкурентна складова людського потенціалу передбачає створення продуктів та послуг, які перевершують за своїми якостями наявні аналогічні продукти і послуги або з початком їх збуту користуються широким попитом. За умов переходу до соціально-орієнтованого інноваційного типу економіки особлива роль надається прогнозно-аналітичній компоненті людського потенціалу, що передбачає здатність та можливість виявляти позитивні і негативні соціальні наслідки своєї діяльності, а також попереджати можливе виникнення її негативного впливу.

В свою чергу, інший дослідник В. Лапшин зводить структуру людського потенціалу до трьох основних компонент: інноваційної, інтелектуальної та культурної. Інноваційний потенціал обумовлений новачійними властивостями, мотивацією до пошуку нових рішень, здатністю до створення і впровадження нових знань, перетворенню результатів наукової або науково-технічної діяльності в інновації та їх ефективному використанню. Інтелектуальна складова представлена здатністю до постановки цілей і пошуку засобів з їх реалізації, без чого предметна діяльність неможлива. Культурний потенціал відображає сукупність потенційних можливостей у сфері людської діяльності, пов'язаних із самовираженням людини, проявом його суб'єктивності характеру, ціннісних орієнтацій, компетентностей, навиків, умінь і знань, вміння відповідати культурним взірцям або змінювати їх, розвинута особиста відповідальність, здатність до створення, трансляції і відтворення, зміни культурних норм, уявлень, зразків [34].

Разом з тим, не можемо погодитись з твердженням автора, що демографічний потенціал та потенціал здоров'я варто компіювати з іншими компонентами людського потенціалу, оскільки вони є основоположними та невід'ємними його складовими.

Найбільш лаконічною, на нашу думку, є структура людського потенціалу, запропонована В. Близнюк, що охоплює життєву, соціальну, трудову, інтелектуальну, споживчу та адаптаційну складові [10, с. 31]. В той же час, згідно до мети та завдань дослідження, у структурі людського потенціалу нам слід виділити такі складові, які, на наше переконання, визначальним чином впливають на його конкурентоспроможність в Україні за сучасних соціально-економічних умов і які ляжуть в основу наших теоретичних обґрунтувань, висновків і пропозицій на подальших етапах дослідження (рис. 1.4).

Демографічний потенціал є базовою складовою людського потенціалу і розглядається як сукупність поколінь населення та їх здатність до відтворення наступних поколінь в певному часовому інтервалі [47, с. 187].

Життєвий потенціал, на нашу думку, варто об'єднати з потенціалом здоров'я і виділити як кількість років, які проживає визначена кількість населення при даному рівні середньої тривалості життя, генетично закладених та здобутих протягом життя фізичного здоров'я, працездатності, імунітету до хвороб, тривалості періоду активної трудової діяльності, розвитку системи охорони здоров'я та медичної допомоги і соціально-економічних можливостях суспільства [64, с. 191].

Прийнявши точку зору О. Новікової та В. Антонюк [34, с. 19], ми долучаємо інноваційну та діяльнісну складові людського потенціалу до трудової і визначаємо останню як здатність до трудової діяльності та підприємництва, економічної, ділової, творчої та соціальної активності, самовдосконалення і покращення професійних вмінь та навичок, вміння створювати, сприймати, впроваджувати і застосовувати інновації у господарській діяльності.

Освітньо-кваліфікаційним потенціалом, на наш погляд, є сукупність здобутих знань, професійних навичок і досвіду шляхом отримання людиною певного рівня освіти і кваліфікації та його безперервного підвищення. Інтелектуальний потенціал – це сукупність природних задатків, здібностей та умінь населення, його інформованості та здатності до освоєння і переробки інформації, застосування набутих і створення нових знань [59, с. 283; Людський потенціал : механізми збереження, с. 19].

Адаптаційний потенціал – психологічна стійкість населення до постійної зміни умов життєдіяльності, господарювання та соціально-економічних відносин. Громадянсько-політичний потенціал – здатність до самоорганізації і самоврядування, громадянська активність, єдність, патріотичність [34, с. 19].

При розгляді соціального потенціалу населення ми не погоджуємось з окремими авторами, зокрема з Л. Панковою [45, с. 6], яка визначає його як найбільш широке за сутністю поняття відносно людського, демографічного, трудового, інтелектуального та освітнього потенціалів. На наше переконання, соціальний потенціал доцільно визначити як можливості населення, організованого в певну соціальну структуру, до міжособистісних стосунків на основі взаємної довіри і взаємодопомоги, створення і підтримки соціальних відносин, зв'язків і мереж, що визначаються рівнем соціальної згуртованості, соціального діалогу та соціального партнерства і забезпечують певний рівень соціальної захищеності населення [64, с. 191; 30, с. 114]. Отже, соціальний потенціал є можливостями населення до суспільної діяльності, що, разом із демографічним, трудовим, інтелектуальним та освітнім потенціалом, є невід'ємною складовою зазначеного вище авторського визначення людського потенціалу.

Наше бачення поняття «трудоий потенціал» узгоджується з трактуванням С. Пирожкова, що розуміє його як «розвинуту в даному суспільстві сукупність... характеристик і якостей працездатного населення, які реалізовані або можуть бути реалізовані в умовах досягнутого рівня розвитку виробничих сил, науково-технічного прогресу і системи відносин, пов'язаних з участю у процесі праці і суспільної діяльності» [47, с. 396].

Варто відзначити, що Л. Шевчук до структури трудового потенціалу вводить також сукупність знань, здібностей, кваліфікацій, що не використовуються в даний час з тих чи інших причин [69], а М. Долішній визначає трудовий потенціал як «... прогнозовану інтегральну здатність... працездатного населення країни... до продуктивної трудової професійної діяльності, результатом якої є новостворені духовні та матеріальні цінності» [58, с. 8].

Ми погоджуємось з В. Антонюк, яка підкреслює, що «трудоий потенціал» є інтегральною здатністю населення до трудової діяльності, підприємництва та інновацій. Тобто, носієм трудового потенціалу є населення без вікових обмежень. Під інтегральною здатністю мається на увазі спроможність до продуктивної та творчої праці, покращення професійних умінь, інноваційної активності, тощо [51, с. 11]. Але при цьому, на нашу думку, трудовий потенціал доцільно розглядати як одну із складових в структурі людського потенціалу.

Дослідження С. Трубич та В. Близнюк підтверджують необхідність включення поняття трудовий потенціал до структури людського потенціалу [10, 64].

Потенціал здоров'я – генетично закладена природою та здобута протягом життя фізична сила, працездатність, імунітет до хвороб, тривалість періоду активної трудової діяльності.

Життєвий потенціал – це кількість людино-років, які проживає певна кількість населення при даному рівні середньої тривалості життя і соціально-економічних можливостях суспільства [64, с. 191].

Освітньо-кваліфікаційний потенціал – це сукупність знань, які здобуває людина в результаті виховання, загальної та професійної освіти, підвищення кваліфікації [10, 64]. Освітній потенціал безпосередньо визначає виробничі, науково-технічні і, як результат, економічні можливості суспільства, виступає головним механізмом збереження високого рівня професійної працездатності.

Культурний потенціал – атрибут індивіда, який набувається внаслідок соціалізації у сім'ї, навчальних закладах, колективі, соціальному довіклілі тощо.

Соціальний потенціал – це ресурс, заснований на міжособистісних стосунках певних суб’єктів у певній соціальній структурі, яка організована на основі взаємної довіри і взаємодопомоги з метою встановлення і підтримки зв’язків з іншими суб’єктами заради взаємної вигоди.

Трудовий потенціал – одна із складових людського потенціалу, потенційна робоча сила, яка характеризує здібності людини до вирішення завдань економічної діяльності у визначених соціально-економічних умовах.

Духовно-творчий (інтелектуальний) потенціал – творча активність людини у її управлінських рішеннях, інноваційність мислення, професійна та інтелектуальна інтуїція [64, 10]. Поняття духовно-інтелектуального потенціалу запроваджене С. Вовканичем, який представляє його як «здатність (спроможність) акумулювати нагромаджену традиційну інформацію, творити на її основі нові знання та досвід і приймати оптимальні рішення щодо якісно нових засад (догм) співжиття для людства...» [15, с. 12].

Вітчизняні науковці Л. Шаульська та В. Близнюк (табл. 1.6) також наголошують на тому, що найширшим за змістом є поняття «людський потенціал», що визначається як сукупна здатність суспільства до освоєння світу, накопичення знань, створення на цій основі інтелектуальних продуктів, економічної і соціальної діяльності, розвитку.

Таблиця 1.6

Визначення понять «населення», «робоча сила», «трудові ресурси», «трудовий потенціал» і «людський потенціал» у працях українських науковців*

Автор	Населення	Робоча сила	Трудові ресурси	Трудовий потенціал	Людський потенціал
Антонюк В. [51]		+	+	+	+
Близнюк В. [10]					+
Вовканич С. [15]					+
Грیشнова О. [19]	+	+	+	+	+
Долішній М. [58]				+	
Ільч Л. [26]			+	+	+
Новікова О. [34]					+
Позняк О. [40]	+			+	
Семів Л. [52]					+
Стефанишин О. [59]					+
Трубич С. [64]				+	+
Шаульська Л. [68]					+
Шевчук Л. [70]		+	+	+	

* - запропоновано автором розділу

Трудовий потенціал є невід’ємною частиною людського потенціалу, що використовується або може бути використана у сфері праці [10, 68].

На думку Л. Семів, людським потенціалом є можливості, наявні в людських ресурсів у певний час, які можуть бути використані у майбутньому. Людський потенціал характеризується умовами відтворення, формування, розвитку та реалізації [51, с. 127].

Л. Ільч наголошує, що поняття «трудовий потенціал» охоплює лише економічно активну частину населення, в той час як поняття «людський потенціал» є набагато ширшим та охоплює все населення [26, с. 24].

Більш широко структуру людського потенціалу розкриває О. Стефанишин, визначаючи її у вигляді сукупності таких складових: біологічної, демографічної, інтелектуальної, моти-ваційної, екогомологічної, екологічної, культурної, етнокультурної, соціальної, економічної, здоров’я, мобільності, творчості (підприємливості), освітньої, інформаційної, політичної діяльності, використання часу, громадського порядку та безпеки [60, с. 70].

1.3. Оцінка розвитку людського потенціалу в системі сучасних соціально-економічних концепцій

На сьогодні, більшість сучасних соціально-економічних концепцій базуються на цивілізаційному підході до періодизації історії людського суспільства. Основним її критерієм виступає технологічний спосіб виробництва, що дає можливість визначити три стадії суспільного розвитку: доіндустріальну, індустріальну та постіндустріальну. В межах першої стадії базовим способом виробництва є ручна праця, в межах другої – праця машин, третьої – інтелектуальна праця, заснована на виробництві та використанні інформації і знань [67, с. 430].

Прийнявши точку зору Е. Тоффлера, становлення постіндустріального суспільства можна визначити як «третьою хвилю історичної трансформації» у глобальному масштабі, в результаті чого утворюється «не розширений варіант нашого сучасного суспільства, а нове суспільство» [63].

Прогрес нового технологічного способу виробництва, невід'ємними елементами якого є поширення інформаційних технологій, інтенсивне використання мережевих систем та телекомунікацій визначає зростання всіх елементів глобалізації: зростання міжнародної торгівлі, міжнародного співробітництва у різних галузях, розвиток валютно-фінансових відносин, інтеграційних процесів тощо. Виходячи з таких позицій, глобалізація є найбільш яскравою формою вираження становлення і розвитку інформаційної постіндустріальної економіки. Разом з тим, глобалізація має дві сторони: ліквідація кордонів в інформаційному просторі є каталізатором значного технологічного прориву і формування транснаціональної системи господарювання, та, водночас, глобалізаційні процеси зумовлюють соціально-економічну поляризацію країн світу, які зовсім по-різному залучені до побудови нової економіки [29, с. 58]. Посилення соціальної нерівності в окремих країнах, як наслідок глобалізації, призводить до зниження людського потенціалу цих країн. В той же час, в постіндустріальній світовій цивілізації, у суспільстві, заснованому на знаннях, саме людський потенціал займає позицію головного ресурсу економічного розвитку і зростання. Адже, взявши до уваги визначення Е. Тоффлера, слід підкреслити переважання «влади знань» людини у сучасному соціумі – «знання постають основним джерелом розвитку економіки» [62, с. 572].

В цьому зв'язку варто розглянути сутність сучасних соціально-економічних концепцій, направлених на знаходження шляхів подолання глобальних суперечностей і визначення можливостей ефективного розвитку і реалізації людського потенціалу для забезпечення сталого суспільного і цивілізаційного прогресу (табл. 1.7).

Концепція людського розвитку або концепція розвитку людського потенціалу акцентує увагу на людині як на об'єкті процесу розвитку. Вона виявляє домінування соціальних чинників розвитку над економічними, розглядаючи розвиток людських можливостей як кінцеву мету суспільного прогресу [17]. При цьому, концепція приділяє мало уваги розгляду впливу розвитку людського потенціалу на економічну ефективність.

Разом з тим, такий взаємозв'язок можна прослідкувати у теорії постіндустріального суспільства та його вихідних концепціях інформаційного суспільства та економіки знань [67, с. 53]. У постіндустріальному світі інтелектуальна технологія, як рушій економічного розвитку, продукується високоякісним людським потенціалом – фахівцями високої кваліфікації.

Таблиця 1.7

Сучасні соціально-економічні концепції та їх значення у розвитку людського потенціалу*

Концепція та провідні дослідники	Сутність	Пріоритетні напрями розвитку людського потенціалу
1	2	3
Концепція людського розвитку (А. Сен)	Розширення людського вибору, що забезпечується трьома базовими складовими: прожити довге і здорове життя, отримати освіту, мати гідний рівень життя, а також іншими гарантованими правами людини	1. Вирішення проблем населення, його соціальної залученості, рівності можливостей, вдосконалення соціально-трудова відносин за рахунок ефективної соціальної політики 2. Підтримка гідного рівня та якості життя населення шляхом макроекономічної стабілізації та вдосконалення систем соціального забезпечення і захисту
Теорія постіндустріального суспільства (концепція інформаційного суспільства, концепція економіки знань) (Д. Белл, М. Кастельс, Е. Тоффлер, В. Іноземцев, А. Чухно)	1. Інтенсивне виробництво та розповсюдження знань внаслідок швидкого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій 2. Якісно новий розвиток науки і теоретичного знання 3. Перетворення праці у творчу працю 4. Становлення постматеріальної мотивації працюючих 5. Продуктивність і конкурентоздатність економіки визначається здатністю генерувати нові знання та ефективно працювати з інформацією 6. Всі сфери людської діяльності ґрунтуються на використанні інформації та технологічних інновацій 7. Посилення щільності зв'язку між інтелектуальною діяльністю і матеріальним виробництвом 8. Джерелом продуктивності економіки є людський потенціал високого освітньо-кваліфікаційного рівня 9. Розвиток людського потенціалу, що під-	1. Стимулювання здатності населення до інтелектуальної діяльності, продукування та ефективного використання інформації та знань, що забезпечується необхідним освітньо-кваліфікаційним рівнем 2. Забезпечення умов для внутрішнього розвитку людини, її можливості самовдосконалюватись, генерувати знання, які здатні змінити і її саму, і навколишнє середовище. 3. Центральною метою державної політики є підтримання високого рівня добробуту населення як головної продуктивної сили і суб'єкта виробничих відносин, провідного фактора розвитку науки і освіти, виробництва і використання знань 4. Забезпечення якості

	<p>приметься ефективною соціальною політикою, є основою економічного зростання</p> <p>10. Інформація як базовий системоутворюючий фактор змінює характер виробництва (модульність, мініатюризація, багатофункціональність тощо), особливості трудової діяльності (віртуалізація процесів, підвищення креативності), специфіку соціальних відносин (глобалізація, формування мережових систем)</p> <p>11. Використання знань для продукування конкурентоспроможних на світовому ринку нових продуктів, які, завдяки масовому збуту, забезпечують економічний розвиток і націо-</p>	<p>національного людського потенціалу займає перше місце за значимістю серед факторів економічного зростання</p> <p>5. Перехід до інформаційного суспільства, що дозволяє підвищити національну конкурентоспроможність за рахунок розвитку людського потенціалу, передусім, у високоінтелектуальних сферах праці; підвищити якість життя населення за рахунок економічного зростання, надання</p>
--	---	---

Продовження табл. 1.7

1	2	3
	<p>нальне багатство країн-продуцентів</p> <p>12. Концепція знань економіки спрямована на забезпечення досягнення, а також довгострокового утримання високого рівня глобальної соціально-економічної конкурентоспроможності країн у світі</p> <p>13. Разом із зростанням наукомісткості конкурентоспроможних виробництв відбувається значне підвищення ролі секторів освіти, науки та інноваційно-технологічного розвитку</p>	<p>рівного якісного доступу до інформації, освіти, послуг закладів охорони здоров'я та адміністративних послуг, створення нових робочих місць і розширення можливостей щодо працевлаштування населення, підвищення соціального захисту вразливих верств населення завдяки широкому використанню інформаційно-комунікаційних технологій</p>
<p>Концепція сталого розвитку (Д. Х. Медоуз, Д. Л. Медоуз, Й. Рендерс, В. Беренс)</p>	<p>Концепція визначає необхідність встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб людства і збереження такої можливості для майбутніх поколінь. Вона побудована на трьох основних складових: економічній, соціальній та екологічній.</p> <p>Економічна складова передбачає оптимальне використання обмежених ресурсів і використання екологічних – природо-, енерго- і матеріалозберігаючих технологій, включаючи створення екологічно прийнятної продукції, мінімізацію, переробку і знищення відходів.</p> <p>Із соціальної точки зору, людина повинна брати участь у процесах, які формують сферу її життєдіяльності, сприяти прийняттю і реалізації рішень, контролювати їх виконання.</p> <p>Екологічний підхід до концепції передбачає, що сталий розвиток має забезпечувати цілісність біологічних і фізичних природних систем</p>	<p>1. Забезпечення стабільності і безпеки соціальних систем, скорочення числа конфліктів.</p> <p>2. Справедливий розподіл доходів і благ</p> <p>3. Створення ефективнішої системи ухвалення рішень, що враховує історичний досвід і заохочує плюралізм</p>

* - складено автором розділу на основі [2, с. 373; 6; 8, с. 160; 9; 21, с. 81–112; 38; 59; 61; 63; 67; 78]

Для нового суспільства характерним є панування сфери послуг та нематеріального виробництва, за якого саме людина стає метою і критерієм соціально-економічного розвитку, а її знання перетворюються на визначальний ресурс.

Слід підкреслити, що концепція економіки знань набула ролі основної теоретичної бази політики економічного зростання для розвинутих країн, зокрема, для Європейського Союзу.

У Лісабонській стратегії ЄС 2000 року затверджено економічну політику, спрямовану на створення найбільш конкурентної і динамічної економіки знань, яка забезпечує стале економічне зростання, зайнятість та соціальну злагоду. Теоретичне та практичне впровадження концепції передбачає також розбудову інтегральної національної системи стратегічного управління для забезпечення досягнення та довгострокового утримання високого рівня соціально-економічної конкурентоспроможності країн у швидкозмінному глобальному середовищі. В умовах постійного посилення міжнародної конкуренції, країни ЄС визнали необхідність дотримання високих темпів структурних змін, що обумовило зростання вимог до розвитку усіх складових людського потенціалу. Якісна складова людського потенціалу національної економіки вийшла на перше місце за вагомістю серед факторів економічного зростання, що значно підвищило роль секторів освіти, науки, інноваційного і технологічного розвитку [6].

Концепція сталого розвитку інтегрувала в себе основні положення концепцій постіндустріального суспільства та людського розвитку і доповнила їх необхідністю збереження навколишнього середовища для забезпечення потреб майбутніх поколінь. Сталий розвиток став невід'ємною складовою становлення суспільства знань, в якому існує постійний попит на нові знання, необхідні для створення конкурентоспроможних видів продукції та послуг, ефективно функціонують системи виробництва та передачі знань і забезпечується їх взаємодія із системами виробництва матеріальних продуктів [61].

Концепція сталого розвитку передбачає вирішення економічних, соціальних та екологічних проблем. Очевидно, що розвиток буде сталим тільки тоді, коли буде досягнута рівновага між різними факторами, що зумовлюють загальний рівень життя: економічна діяльність людини повинна орієнтуватись не на зростання споживання ресурсів біосфери, а на її раціоналізацію за рахунок інтенсифікації господарства шляхом ефективного використання інформаційних технологій. Обов'язковими складовими сталого розвитку є також виважена демографічна та соціальна політика, спрямована на подолання великої різниці в рівнях доходів і якості життя між країнами, різними групами і прошарками населення.

Перегляд економічних підходів до місця людини у соціально-економічному розвитку, як активної частини суспільного багатства та головної цінності суспільного розвитку, став закономірною характерною рисою переходу від індустріального до постіндустріального етапів розвитку людства. За умов становлення нової економіки на базі інформаційно та інтелектуально ємних технологій, виробництво розглядається як засіб покращення добробуту населення, що викликає необхідність формування принципово нової соціальної політики [67, с. 402]. Такі тенденції стали закономірним продовженням досягнення високого рівня добробуту населення розвинутих країн, що зумовило перехід до задоволення нематеріальних потреб, передусім, накопичення знань та розвитку особистих здібностей. В свою чергу, нові фактори виробництва – інформація та знання – потребують постійного підвищення освітнього, інтелектуального та кваліфікаційного рівня населення як носія людського потенціалу [67, с. 420].

Слід підкреслити, що при переході до постіндустріального суспільства промисловість та сільське господарство не зникають, а зазнають такого рівня модернізації, який дозволяє вивільнити людський ресурс з цих сфер і направити його у сферу послуг, що зростає надшвидкими темпами.

В інформаційній економіці господарська діяльність проявляється у виробництві і застосуванні інформації з метою підвищення ефективності всіх інших форм економічної і суспільної діяльності (табл. 1.8).

Таблиця 1.8

Основні форми суспільно-економічних відносин в інформаційному суспільстві*

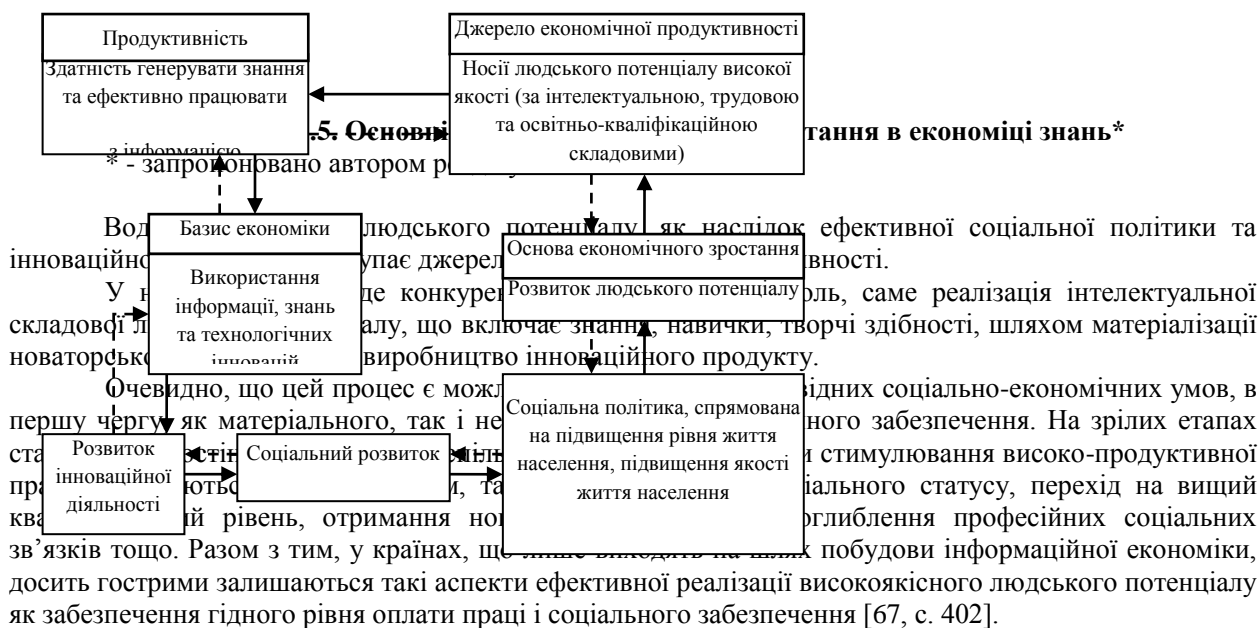
Форма суспільно-економічних відносин	Визначення
Електронна демократія	форма організації суспільно-політичної діяльності громадян, яка забезпечує, за рахунок широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій, якісно новий рівень взаємодії в процесах державо-творення та державного управління громадян між собою, з органами державної влади, місцевого самоврядування, громадськими організаціями та суб'єктами господарювання
Електронна економіка	сукупність економічних відносин у сфері виробництва, розподілу, обміну та споживання товарів і послуг, наданих в електронному вигляді, за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій
Електронна культура	використання інформаційно-комунікаційних технологій з метою забезпечення вільного доступу до сукупності матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії
Електронна медицина	використання інформаційно-комунікаційних технологій з метою підвищення ефективності медичних послуг та послуг з охорони здоров'я, усунення нерівності в доступі до медичних послуг, пропагування здорового способу життя
Електронна освіта	використання інформаційно-комунікаційних технологій з метою підвищення ефективності процесу навчання та розвитку навичок, самостійного навчання протягом всього життя

* - складено автором розділу на основі [61]

Інформаційне суспільство у своєму розвитку проходить шлях від знання в одиничному його прояві до знань множинних, зосереджених у багатьох різних галузях [67, с. 54].

Вплив розвитку людського потенціалу на базис економічного зростання характеризується як прямим, так і зворотним зв'язком: підвищення продуктивності економіки внаслідок ефективного використання інформації, знань та технологічних інновацій сприяє економічному зростанню, а отже збільшенню можливостей соціальної політики, спрямованої на розвиток людського потенціалу – росту інвестицій в освіту, охорону здоров'я, професійну підготовку, досягнення більш справедливого розподілу доходу і багатства [54].

Великі потоки інформації з часом раціоналізуються, стають доступними для ширшого кола не підготовлених користувачів, через що останні не в змозі її застосовувати, і виключно знання та вміння використати отримувану інформацію забезпечує наступне соціально-економічне зростання [42] (рис. 1.5).

Слід відзначити, що на сьогодні розвинуті країни, забезпечені людським потенціалом найвищої якості, завдяки високій концентрації науковців та фахівців високотехнологічних галузей, акумулюють найсучасніші високорентабельні інтелектуальні та інформаційні технології. Водночас, у слаборозвинуті країни переносяться нерентабельні низькоінтелектуальні, ресурсозатратні та екологічно небезпечні виробництва [67, с. 67]. Така закономірність підтверджує наше переконання, що розвиток та ефективна реалізація людського потенціалу є запорукою прогресу національних економік в умовах становлення економіки знань та інформаційного суспільства і, завдяки цьому, постає суттєвим фактором скорочення нерівності країн, спричиненої процесами глобалізації.

Іншими словами, за становлення економіки знань, рівень розвитку людського потенціалу та його реалізації є головною конкурентною перевагою національної економіки в умовах міжнародної економічної конкуренції. Про це свідчать і значні структурні зрушення у світовому експорті на користь продукції високотехнологічних галузей [5]. Частка наукомісткої продукції у світовій торгівлі складає близько 20 % у 2014 році, натомість частка низькодохідних товарів первинної обробки та сировини – всього біля 6 % [75].

У інноваційному процесі економіки знань головною ланкою є трансформація інтелектуального та освітньо-кваліфікаційного людського потенціалу в процесі його реалізації у інноваційний продукт. Така трансформація вимагає відповідного технологічного, інституційного та інвестиційного забезпечення інноваційної діяльності. В цьому напрямі передбачається такий рівень інституціонального розвитку, який дає можливість залучити до процесу створення інновацій багатьох учасників на основі не лише особистого, але і загальносуспільних економічних інтересів [54, с. 132].

Досвід країн-аутсайдерів ЄС та малих країн-лідерів розбудови економіки знань (Скандинавських країн, Ірландії) свідчить про те, що вони застосовують у економічній політиці філософію зростання передових країн, постійно збільшуючи обсяги фінансування науково-технічної сфери. Так, за даними Світового банку, річні витрати на наукові дослідження і розробки зросли за 1996–2012 роки на 60 % у Данії, на 40 % – у Фінляндії, на 32 % – у Ірландії, що призвело до підвищення і інших показників розвитку економіки знань: кількості наукових публікацій та цитування, наукових ступенів та міжнародних винагород, патентної активності, створення нових промислових галузей високих технологій та їх частки в експорті тощо [5, 75]. В Україні ж зазначені витрати у річному вимірі зменшились за вказаний період на 60 % [75].

Проблема низького фінансування та неефективності галузей економіки знань України набуває критичного характеру порівняно з динамічними змінами, які відбуваються в країнах ЄС. При чому необхідно підкреслити, що підходи формування і реалізації економічної політики на базі концепцій економіки знань та інформаційного суспільства рекомендовані Європейським Союзом для країн-кандидатів до вступу в об'єднання. Спеціалізований директорат «Економіка знань і суспільство» у структурі Європейської Комісії формує критерії моніторингу та оцінки ефективності реалізації політики становлення економіки знань як в країнах ЄС, так і в країнах-кандидатах до вступу в Співтовариство вже у вигляді конкретних вимог до їх поточної економічної політики [5, с. 71]. Зокрема, згідно з Угодою про асоціацію між Україною та ЄС, Україна має докладати зусиль «для досягнення прогресу в набутті наукових та технологічних знань, важливих для забезпечення сталого економічного розвитку, шляхом розвитку дослідних потужностей та людського потенціалу».

Накопичення та обмін науковою інформацією сприяють підвищенню конкурентоспроможності шляхом розширення можливостей економіки щодо набуття та використання знань для комерціалізації нових продуктів та послуг».

В силу того, що інформаційно-комунікаційним технологіям відводиться роль одного з ключових чинників інноваційного розвитку економіки та необхідного інструменту соціально-економічного прогресу, варто відзначити недостатній ступінь розбудови інформаційного суспільства в Україні, що не відповідає її людському потенціалу та можливостям (табл. 1.9) [61].

Широке впровадження інформаційних та комунікаційних технологій дозволяє країнам стрімко розвивати економіку, модернізуючи систему виробництва та освіти, соціальну сферу, тим самим підвищуючи конкурентоздатність людського потенціалу та національної економіки набагато швидше ніж раніше [21, с. 86].

При цьому, перехід до інформаційного етапу розвитку залежить від можливостей засвоєння і обробки інформації в масштабах цілого суспільства, що вимагає відповідного рівня освіти всього населення. Виходячи з таких позицій, базовими напрямками стимулювання розвитку інформаційного суспільства в Україні можна визначити широке впровадження інформаційно-комунікаційних технологій в освіту, культуру, охорону здоров'я, охорону навколишнього середовища; забезпечення пріоритетності науково-технічного та інноваційного розвитку держави та формування для цього необхідних законодавчих і сприятливих економічних умов.

Виходячи з позицій В. Сизоненко [54, с. 132], помилковість підходів до усвідомлення інноваційного прогресу в Україні полягає у розгляді переходу до інноваційної моделі розвитку як результату загальних ринкових перетворень, які автоматично сприяють становленню високотехнологічного виробництва, стимулюють попит на інновації.

Таблиця 1.9

Перешкоди для розвитку інформаційного суспільства в Україні*

Рівень розвитку інформаційного суспільства	Перешкоди
Загально-державна політика	1. Нормативно-правова база інформаційної сфери не в повному обсязі забезпечує її розвиток, уповільнено впроваджуються відповідні європейські правові норми та інформаційні стандарти 2. Не координовано відбувається запровадження інструментів електронної демократії, електронного правосуддя, парламентаризму та представництва 3. Відсутні системні державні рішення, спрямовані на створення національних інноваційних структур (центрів, наукових парків і технопарків) з розробки конкурентоспроможних вітчизняних інформаційно-комп'ютерних технологій 4. Недосконалий інституціональний механізм формування, координації та контролю за виконанням завдань розбудови інформаційного суспільства; 5. Рівень інформаційної представленості України в Інтернет-просторі та присутності україномовних інформаційних ресурсів залишається низьким.
Впровадження електронного уряду	Результати розробки і впровадження інформаційно-комп'ютерних технологій, що проводяться на замовлення органів державної влади, часто носить переважно локальний, відомчий характер; Недостатніми темпами розвиваються інфраструктура доступу населення до веб-сайтів органів державної влади та інші засоби інформаційно-довідкової підтримки і обслуговування населення. Отримання громадянами та організаціями державних послуг, а також інформації, пов'язаної з діяльністю органів державної влади, в більшості випадків вимагає їх особистого звернення до цих органів, а також надання запитів і документів на паперовому носії, що призводить до значних витрат часу і створює значні незручності для населення; 3. Залишається низьким рівень комп'ютерної грамотності державних службовців, що актуалізує питання організації безперервного навчання державних службовців та оцінки навичок використання інформаційно-комп'ютерних технологій.
Використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ)	Зберігається високий «цифровий розрив» у використанні ІКТ регіонами, різними верствами суспільства. Недостатньо розвинена базова інфраструктура інформаційного суспільства, зокрема, високим є рівень відмінності регіонів у використанні ІКТ в домашніх господарствах; існують значні відмінності між органами державної влади щодо використання ІКТ у своїй діяльності; зберігаються проблеми організації широкомовного доступу для кінцевих користувачів і низькі показники якості доступу до мережі Інтернет.
Інформаційна безпека	1. Спостерігається неконтрольоване зростання обсягів інформації про громадян, юридичних осіб в державних інформаційних системах, що, в умовах відсутності ефективних механізмів контролю її використання, створює загрозу порушення прав громадян 2. ІКТ все частіше використовуються для вчинення традиційних злочинів, зокрема крадіжок, вимагань, шахрайства тощо 3. Більшій актуальності набувають питання забезпечення безпеки національного

* - складено автором розділу на основі [6, 61]

Досвід розвинутих країн світу переконує, що першо-основою інноваційного прогресу є розвиток нових технологій, структурні зрушення в економіці під впливом широкого використання інформаційних технологій, усвідомлення бізнесом своїх інтересів з врахуванням корисності для суспільства та його переходу на вищий рівень економічної модернізації [54, с. 132].

За даними окремих досліджень [46], в Україні для більшості суб'єктів економічної діяльності характерною є відсутність стратегічного управління підвищенням конкурентоспроможності людського капіталу як реалізованого людського потенціалу. Така ситуація проявляється у неусвідомленні майбутніх проблем і неузгодженості дій, дотриманні найменш затратного шляху отримання прибутку «тут і зараз», несистемних та короткострокових існуючих ініціатив розвитку людського капіталу. Тому ключовим завданням державної політики підвищення конкурентоспроможності людського потенціалу є створення системи заохочення суб'єктів економічної діяльності до стратегічного планування розвитку людського капіталу [46]. У зв'язку з цим, заходи із підвищення конкурентоспроможності людського потенціалу мають бути включені як в загальнодержавну стратегію соціально-економічного розвитку, так і в окремі законодавчі акти, що регулюють сфери розвитку людського потенціалу і діяльність суб'єктів економіки щодо підвищення людського капіталу.

В цьому ж руслі необхідно звернути увагу на те, що зростання частки малого бізнесу у ВВП є однією із характерних рис становлення постіндустріальної економіки. Це пов'язано з електронізацією виробництва і побуту, необмеженим доступом до інформаційних мереж, мінітюаризацією техніки, розосередженням виробництва та деурбанізацією. З процесом відродження дрібних виробників – власників інноваційних фірм, приватних підприємців, фермерів, власників магазинів, ресторанів тощо – одночасно зростає соціальна сила малого бізнесу. До нього долучаються багато представників вільних професій, що відкривають бюро юридичної допомоги, консалтингові центри, художні салони тощо [33, с. 48].

Очевидно, що дані категорії населення, формуючи середній клас суспільства, набувають ролі основи соціально-економічного прогресу та стабільності нової економіки. Соціальна структура постіндустріального суспільства включає такі базові соціальні групи як кваліфіковані працівники в сфері виробництва – техніки, програмісти, вчені, конструктори, інженери, вчителі, службовці; малі та середні підприємці промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту, сфери послуг; пенсіонери та рантє, що живуть за рахунок доходів, створених їх минулою працею або вкладених в цінні папери коштів [33, с. 48].

Становлення та розширення середнього класу інформаційного суспільства та економіки знань забезпечується інтенсивним соціальним розвитком, тобто підтримується відпо-відним рівнем добробуту, інтелектуальним та освітньо-кваліфі-каційним рівнем населення, і, виконуючи функцію соціальної і економічної стабілізації, створює сприятливі умови для розвитку і підвищення людського потенціалу (рис. 1.6) [34, с. 255–257].

Згідно окремих досліджень [23, с. 469, 55, с. 119], саме середній клас є ініціатором економічних і технологічних новацій, більш схильний до самоосвіти, безперервного нарощування інтелектуального потенціалу, а отже виступає основою конкурентоспроможного людського потенціалу країни.

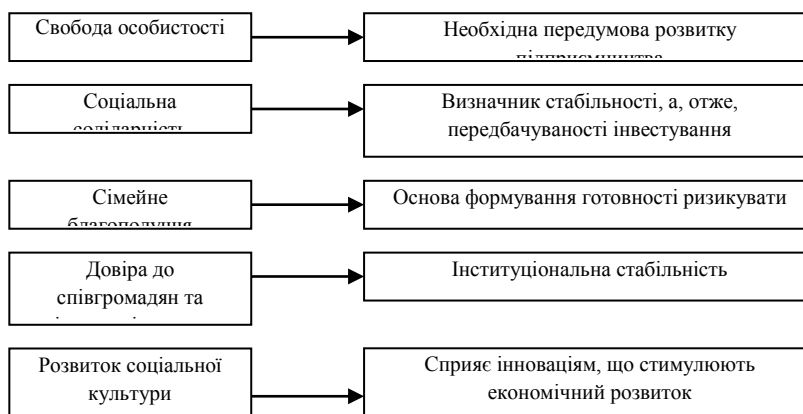

Рис. 1.6. Соціальний розвиток як фактор економічного зростання в інформаційну епоху*

* - сформовано автором розділу на основі [21, с. 100]

Формування соціального потенціалу значною мірою залежить від рівня розвитку відповідного інституціонального середовища (табл. 1.10).

Основні інститути, задіяні у підвищенні конкурентоспроможності соціальної складової людського потенціалу постіндустріального суспільства*

Інститути	Функції інститутів
Держава	Реалізація соціальної політики, яка через покращення добробуту населення та соціального клімату в державі, сприяння сталому зростанню науково-технологічного потенціалу, припинення виснаження природних ресурсів стимулює розвиток і підвищення людського потенціалу національної економіки
Законодавча система	Забезпечення гармонізації законодавства у сфері сталого та людського розвитку, регулювання становлення інформаційного суспільства та соціальних взаємовідносин між його членами і приведення нормативно-правової бази до вимог ЄС
Ринок праці	Заснування практики соціальних відносин на основі поширення інформаційних технологій і забезпечення їх використання у напрямі ефективної реалізації людського потенціалу – зайнятості населення, продуктивної комунікації і співпраці між усіма агентами ринку праці, врахування у системі оплати праці необхідності безперервного вдосконалення знань та вмінь працівника, системи «оплати за кваліфікацію» (надбавки до заробітної плати за опанування кожної нової спеціальності)
Система соціального захисту	Соціальний захист населення створює необхідні гарантовані стартові умови для реалізації його людського потенціалу – забезпечення рівня та якості життя, необхідних для найбільш повного розкриття здібностей людини
Соціальне партнерство	Формування механізмів узгодження суспільних інтересів, спроможних забезпечувати соціальний мир та злагоду для підтримання стабільного конкурентоспроможного рівня розвитку людського потенціалу
Наука	Забезпечення якості життя людини за рахунок створення новітніх винаходів та розробок, генерування інновацій у сфері соціального розвитку
Освіта	Розширення знань, розвиток інтелекту, спеціальних навичок, у тому числі навиків освоєння інформаційних технологій та ефективного використання інформації, формування життєвої позиції і цінностей у сфері сталого розвитку
Соціальна відповідальність бізнесу	Формування системи державно-приватного партнерства у напрямі розвитку громадянського суспільства, інноваційної діяльності та соціального захисту населення; реалізація природоохоронної політики за рахунок неухильного зменшення ресурсоемності економіки шляхом впровадження новітніх технологій
Соціальна справедливість	Організація, регулювання і впорядкування суспільного життя для рівного користування населенням матеріальними і духовними благами, доступом до інформації і знань, політичними, соціальними та культурними правами і свободами
Соціальні комунікації	Використання додаткових можливостей спілкування, поширення інформації та знань у соціальних мережах, що відображають різноманітні зв'язки між індивідами через різні соціальні взаємовідносини, починаючи від певного кола знайомих людини до професійних зв'язків і ділових контактів

* - складено автором розділу на основі [39, 56, с. 188–190, 71, с. 47–51,]

На розвиток соціально орієнтованої постіндустріальної економіки має суттєвий вплив посилення інституту законодавчої системи, що активізує управлінську роль держави та робить можливим вдосконалення державних соціально-економічних механізмів регулювання на різних рівнях. Цьому сприяє і розвиток інституту соціального партнерства, який в інформаційному суспільстві передбачає побудову мережевої структури соціальних відносин, в котрій механізм соціального партнерства як ефективна взаємодія між державою, бізнесом та громадою у вирішенні соціально значущих проблем потребує модифікацій, що виходять за рамки соціально-трудових відносин і вимагає суттєвої інтеграції державної політики в мережеві громадянські структури та підвищення соціальної відповідальності бізнесу.

В свою чергу, соціальна відповідальність бізнесу також включає активну його участь у спільному визначенні пріоритетів соціальної політики.

Перспективним інститутом підвищення конкурентоспроможності людського потенціалу інформаційного суспільства є соціальні комунікації, що проявляються у поширенні соціальних мереж як особистого спілкування, так і спеціалізованих, які створюються для спілкування на професійні теми, обміну досвідом та знаннями, пошуку і пропозиції вакансій, розвитку ділових зв'язків. Соціальні мережі є унікальним механізмом для пошуку носіїв людського потенціалу необхідної якості, використання поділюваних знань для підвищення економічної ефективності [56, с. 199–200].

За оцінками окремих дослідників [34, 46], недостатній розвиток соціального потенціалу в Україні проявляється у відсутності взаємної довіри між державою, підприємцями та працівниками, і, як наслідок, орієнтацією бізнесу на коротко-строківі цілі отримання максимального прибутку без врахування довгострокових наслідків для економіки і суспільства та необхідності стратегічного планування розвитку людського потенціалу для сталого зростання. Також варто відзначити, що, на

сьогодні, відбувається зниження соціального потенціалу населення України внаслідок по-рушення національної, у тому числі інформаційної, безпеки країни.

Недостатній розвиток соціального потенціалу і орієнтація бізнесу на короткострокові цілі отримання максимального прибутку відносно до загроз конкурентоспроможності людського потенціалу на підставі того, що конкуренція на основі максимізації прибутку шляхом погіршення умов праці призводить до втрати стимулу інвестування інтелектуального капіталу і освіти, зменшення купівельної спроможності та сповільнення процесу інновацій [21].

Необхідно підкреслити, що забезпечення умов для розширеного відтворення та ефективного функціонування людського капіталу, як реалізованого людського потенціалу населення, є пріоритетним завданням соціальної політики ЄС. Заходами соціальної політики забезпечується і справедливість розподілу доходу країни, що сприяє підвищенню рівня життя, який, в свою чергу, відображає ступінь розвитку та умови задоволення суспільством фізичних, духовних і соціальних потреб населення. Досягнення високого рівня життя є беззаперечною та безумовною базовою вимогою переходу до постіндустріального етапу розвитку. Природно, що у новій економіці сприйняття високого рівня життя як об'єктивної даності зміщує акцент на поняття якості життя. Лише за умови покращання якості життя населення, тобто поліпшення його добро-буту, здоров'я, освіти, умов праці, навколишнього середовища, удосконалення зайнятості, збільшення тривалості вільного часу можна підвищити якість людського потенціалу інформаційного суспільства. Тому небезпідставно соціальна політика ЄС включає такі поняття як «соціальний вимір», «соціальна база», «соціальна згуртованість», «соціальні технології», «соціальний простір», «соціальна екологія» та має невід'ємне значення для підтримки всього процесу суспільних змін, на відміну від інших країн, де така політика зводиться до вирішення питань умов і оплати праці, професійної підготовки, пенсійного забезпечення та системи допомог.

Таким чином, усвідомлення сутності сучасних соціально-економічних концепцій та необхідних заходів державної економічної політики щодо їх реалізації в Україні є провідним напрямом підвищення конкурентоспроможності національного людського потенціалу як вагомого чинника виконання обов'язкових вимог для інтеграції до Європейського Союзу.

Список використаних джерел

1. 390 лет со дня рождения Уильяма Петти // Демоскоп Weekly. – 2013. – № 555–556 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://demoscope.ru/weekly/2013/0555/nauka03.php>
2. Актуальні аспекти реалізації євроінтеграційних прагнень України : Збірник наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції (м. Ужгород, 29–30 листопада 2007 р.) / відп. ред. І. В. Артьомов. – Ужгород : Ліра, 2008. – 390 с.
3. Антонюк В. П. Регіональний менеджмент в системі формування трудового потенціалу / В. П. Антонюк // Вісник Житомирського державного технологічного університету. Сер. : Економічні науки. – 2005. – № 3. – С. 243–252.
4. Аристотель. Політика / Аристотель // Сочинения : в 4 т. Т. 4. – М. : Мысль, 1983. – 381 с.
5. Бажал Ю. М. Знання економіка – економіка конкуренто-спроможності / Ю. М. Бажал // Інформаційне суспільство. Шлях України. – К. : Б-ка інформ. сус-ва, 2004. – С. 219–224.
6. Бажал Ю. М. Знання економіка : теорії і державна політика / Ю. М. Бажал // Економіка і прогнозування. – 2003. – № 3. – С. 71–76.
7. Безтелесна Л. Людський розвиток : підходи до трактування суті та умов його забезпечення / Л. Безтелесна // Економіка України : Політико-економічний журнал. – 2009. – № 7. – С. 4–12.
8. Белл. Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл ; перевод с английского. – изд. 2-ое, испр. и доп. – М. : Academia, 2004. – 788 с.
9. Білоусов О. С. Розвиток концепцій інформаційного суспільства : від формування теорії постіндустріалізму до сучасності / О. С. Білоусов // Актуальні проблеми політики. – 2013. – Вип. 49. – С. 60–68.
10. Близнюк В. Оцінка людського потенціалу економічного зростання України : теорія та практика / В. Близнюк // Україна : аспекти праці. – 2006. – № 5. – С. 30–34.
11. Богиня Д. П. Основи економіки праці : [навч. посіб.] / Д. П. Богиня, О. А. Грیشнова. – 2-ге вид., стер. – К. : Знання-Прес, 2001. – 312 с.

12. Будкін В. Зони високих технологій : світовий досвід та реалії України / В. Будкін, З. Петренко, Т. Х. Нгуєн // Економіка України. – 2005. – № 10. – С. 71–76
13. Буркинський Б. В. Ефективність використання трудового потенціалу : теорія і практика / Б. В. Буркинський, В. М. Нижник, М. В. Ніколайчук. – Хмельницький : ХНУ, 2009. – 223 с.
14. Виноградський М. Д. Управління персоналом / М. Д. Виноградський, С. В. Беляєва, А. М. Виноградська, О. М. Шканова. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 504 с.
15. Вовканич С. Глобалізація, євроінтеграція та збереження її національної ідентичності : цивілізаційні виклики і націоцентричні імперативи : препринт наук. доп. / С. Вовканич. – Львів, 2004. – 60 с.
16. Геєць В. Характер перехідних процесів до економіки знань / В. М. Геєць // Економіка України. – 2004. – № 5. – С. 6.
17. Гибадатова Г. Р. Человеческий потенциал и его роль в технологической модернизации российской экономики : автореф. дис. кан. экон. Наук : 08.00.01. / Г. Р. Гибадатова. – М., 2011. – 24 с.
18. Грейсон Дж. Американский менеджмент на пороге XXI века / Дж. Грейсон, К. О'Делл. – М. : Экономика, 1991. – 196 с.
19. Грішнова О. А. Людський розвиток : [навч. посіб.] / О. А. Грішнова. – К. : КНЕУ, 2006. – 308 с.
20. Гузенко Г. М. Людський потенціал : сутність та пріоритетні напрямки розвитку в Україні [Електронний ресурс] / Г. М. Гузенко. – Режим доступу : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgiirbis_64.exe
21. Економіка знань : виклики глобалізації та Україна / за заг. ред. : А. С. Гальчинського, С. В. Львовичкіна, В. П. Семиноженка. – К. : НІСД, 2004. – 261 с.
22. Економічна енциклопедія : у 3 т. / гол. ред. Б. Д. Гаврилишин. – К. : Академія, 2000. – Т. 2 : К (концентрація капіталу) – П (портфельний аналіз) / відп. ред. С. В. Мочерний, 2001. – 848 с.
23. Заславская Т. И. Социальная трансформация российского общества : Деятельностно-структурная конвенция / Т. И. Заславская. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Дело, 2003. – 568 с.
24. Звіт з людського розвитку в Україні за 2008 р. Людський розвиток і європейський вибір України. – К. : ПРООН, 2008. – 122 с.
25. Злупко С. М. Людський потенціал, зайнятість і соціальний захист населення в Україні : навч. посібник / С. М. Злупко, М. М. Мартиняк. – Львів : Львівський нац. Ун-т. ім. І. Франка, 2001. – 192 с.
26. Иванов О. И. Человеческий потенциал (формирование, развитие, использование) / О. И. Иванов. – СПб. : Скифия-принт, 2013. – 336 с.
27. Ільч Л. М. Ефективність відтворення трудового потенціалу України : монографія / Л. М. Ільч. – К. : Енергія плюс, 2007. – 212 с.
28. Інвестування української економіки: Монографія / за ред. А. Сухорукова. – К. : ОІЕ НАНУ, 2005. – 484 с.
29. Інтеграція в європейський освітній простір : здобутки, проблеми, перспективи : монографія / [Ф. Г. Вашук та ін.] ; за заг. ред. д-ра техн. наук, проф. Ф. Г. Вашука. – Ужгород : [ЗакДУ], 2011. – 559 с.
30. Коленда Н. В. Соціальний потенціал : сутність та основні ознаки / Н. В. Коленда // Вісник Одеського національного університету. Економіка – 2013. – Вип. 1, т. 18. – С. 105–115.
31. Кондратьев Н. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды / Н. Кондратьев, Ю. Яковец, Л. Абалкин. – М. : Экономика, 2002. – 768 с.
32. Костаков В. Г. Сверхзанятость – дефицит рабочей силы, региональный разрез / В. Г. Костаков // Доклад на междунар. конф. МОТ. – Москва, 1-4 окт. 1990 г. – 56 с.
33. Кузык Б. Н. Цивилизация : теория, история, диалог, будущее : т. 1 : Теория и история цивилизаций / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. – М. : Институт экономических стратегий, 2006. – 768 с.
34. Лапшин В. А. Структурные компоненты человеческого потенциала / В. А. Лапшин // Знание. Понимание. Умение. – 2013. – № 1. – С. 259–263.
35. Людський потенціал : механізми збереження та розвитку : монографія / [О. Ф. Новікова, О. І. Амоша, В. П. Антонюк та ін.]. – Донецьк, 2008. – 468 с.

36. Людський розвиток регіонів України : аналіз та прогноз (колективна монографія) / За ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2007. – 328 с.
37. Маршалл А. Принципы экономической науки : т. 1 / А. Маршалл. – М. : Прогресс, 1993. – 416 с.
38. Медоуз Д. Х. Пределы роста / Д. Х. Медоуз, Д. Л. Медоуз, Й. Рэндерс, В. В. Беренс. – М. : Издательство МГУ, 1991. – 207 с.
39. Мельник С. Становлення соціально орієнтованого бізнесу в Україні як складова державної соціальної політики / С. Мельник // Україна : аспекти праці. – 2008. – № 5. – С. 32–36.
40. Міграційні процеси в Україні : сучасний стан і перспективи / [за ред. О. В. Позняка]. – Умань, 2007. – 276 с.
41. Муромцева Ю. І. Демографія : [навч. посібник] / Ю. І. Муромцева. – К. : Кондор, 2006. – 300 с.
42. Ніколайчук М. В. Еволюція форм власності відтворення продуктивних сил інформаційного суспільства та економіки знань / М. В. Ніколайчук // Глобальні процеси: економічний та соціологічний виміри : матеріали міжнародної науково-практичної конференції 9–10 грудня 2011 р. – Сімферополь-Ялта. ВіТроПринт. – 2011. – 312 с.
43. Ніколайчук М. Людський капітал в системі структурних зрушень економіки / М. Ніколайчук // Роль інновацій у підвищенні наявного потенціалу країни : матеріали міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. 14-15 грудня 2011 р. Ч. 2. – Тернопіль : Крок, 2011. – С. 84–86
44. Онікієнко В. В. Методологія регулювання попиту і пропозиції робочої сили / В. В. Онікієнко // Зайнятість та ринок праці : Міжвід. наук. зб. – 2004. – Вип.18. – С.7–14
45. Панкова Л. І. Соціальний потенціал в системі пріоритетів людського розвитку : автореферат дис. ... канд. екон. наук : 08.00.07 / Л. І. Панкова ; Донец. держ. ун-т упр. – Донецьк : 2011. – 20 с.
46. Пекар В. Человеческий капитал Украины 2025. Итоги форсайта / В. Пекар, Е. Пестерников // Маркетинг и реклама : международный профессиональный журнал. – Харьков : НВФ «Студцентр», 2012. – № 12. – С. 20–24.
47. Пирожков С. Вибрані наукові праці : у 2 т. Т. 1 : Демографічний і трудовий потенціал / С. І. Пирожков. – К. : НАН України, Інститут демографії і соціальних досліджень, Київський нац. торговельно-екон. ун-т, 2008. – 933 с.
48. Пирожков С. И. Трудовой потенциал в демографическом измерении. – К. : Наук. думка, 1992. – 173 с.
49. Порохня В. М. Моделирование людського потенціалу держави : монографія / В. М. Порохня, В. В. Бирський. – Запоріжжя : КПУ, 2008. – 192 с.
50. Приймак В. Управління процесами розвитку та реалізації людського потенціалу в економіці України : монографія / В. Приймак, О. Гинда. – Львів : Растр-7, 2013. – 436 с.
51. Регіональні проблеми формування трудового потенціалу і шляхи їх вирішення : монографія / [Н. Д. Лук'янченко, В. П. Антонюк, Л. В. Шаульська, Л. Л. Шамільова та ін.] / МОН України. Донецький нац. ун-т ; НАН України. Ін-т економіки пром-ті. – Донецьк, 2004. – 340 с.
52. Семів Л. К. Регіональна політика : людський вимір : монографія / Л. К. Семів. – Львів : ІРД НАН України, 2004. – 392 с.
53. Сен А. Развитие как свобода / А. Сен. – М. : Новое издательство, 2004. – 432 с.
54. Сизоненко В. Людський розвиток як передумова інтеграції України у світовий інноваційний простір / В. Сизоненко // Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. наук. пр. – К. : Вип. 105 : матеріали конф. : у 2 ч., Ч. 2 / «Україна у міжнародному бізнесі за 20 років незалежності : досвід і перспективи», міжнар. наук.-теорет. конф. (28 жовт. 2011 р. ; Київ). – 2012. – С. 129–135.
55. Симончук О. В. Середній клас у соціальній структурі українського суспільства / О. В. Симончук // Структурні виміри сучасного суспільства : Навчальний посібник / За ред. С. Макеєва. – К. : Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 209–243.
56. Сімченко Н. О. Соціальний капітал : феноменологічна природа, форми прояву, конкурентоспроможність : монографія / [Н. О. Сімченко, С. Ю. Солодовников, О. А. Гавриш, та ін.] ; ред. : О. О. Охріменко. – Київ : НТУУ «КПІ», 2014. – 411 с.
57. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М. : Эксмо, 2007. – 960 с. – (Серия: Антология экономической мысли).

58. Соціально-трудовий потенціал : теорія і практика : у 2 ч. Ч. 1 / [М. І. Долішній, С. М. Злупко та ін.]. – К. : Наук. думка, 1994. – 264 с.
59. Стефанишин О. В. Людський потенціал економіки України : монографія. – Львів : Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 315 с.
60. Стефанишин О. В. Людський потенціал ринкової економіки України / О. В. Стефанишин // Науковий вісник НЛТУУ : Зб. наук-техн. праць. – 2006. – Вип. 16.1. – С. 276–184
61. Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні [схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. № 386-р] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-p/page>
62. Тоффлер Э. Метаморфозы власти : Пер. с англ. / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2003. – 669 с.
63. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М., 1995. – 349 с.
64. Трубич С. Ю. Соціально-економічна сутність та особливості формування людського потенціалу / С. Ю. Трубич, З. М. Пушкар // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 4(58). – С. 186–192
65. Управління підприємством : організаційно-економічний аспект : монографія / за ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Нижника, канд. екон. наук, доц. М. В. Ніколайчука. – Хмельницький : ХНУ, 2010. – 389 с.
66. Управління трудовим потенціалом : навч. посіб. / [В. Васильченко, А. Гриненко, О. Грішнова, Л. Керб]. – К. : КНЕУ, 2005. – 466 с.
67. Чухно А. А. Постіндустріальна економіка : теорія, практика та їх значення для України / А. А. Чухно. – К. : Логос, 2003. – 631 с.
68. Шаульська Л. В. Стратегія розвитку трудового потенціалу України : монографія / Л. В. Шаульська. – Донецьк : НАН України, Ін-т економіки пром-ті, 2005. – 502 с.
69. Шевчук А. В. Впровадження нових інформаційних технологій в праці та освіті як фактор зниження міграційного навантаження / А. В. Шевчук // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України : зб. наук. праць / НАНУ, ІРД НАНУ. – Львів, 2009. – Вип. 6(80). – С. 142–143.
70. Шевчук Л. Т. Медико-соціальні аспекти використання трудового потенціалу : регіональний аналіз і прогноз / Л. Т. Шевчук. – Львів, 2003. – 240 с.
71. Шкурупій О. В. Нова роль людського фактора в процесах руху вартості та нагромадження інтелектуального капіталу / О. В. Шкурупій // Збірник наукових праць : в 2 ч. Серія: Економічні науки Вип. 19, ч. 1. – Черкаси : Видавництво ЧДТУ, 2008. – 263 с.
72. Яковенко Р. В. Відтворення людського потенціалу в умовах трансформаційної економіки : автореферат дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Р. В. Яковенко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К. : 2011. – 19 с.
73. Becker G. Human Capital : Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education / G. Becker. – 3-rd ed. – University of Chicago Press, 1993. – 390 p.
74. Fisher I. The Nature of Capital and Income / I. Fisher – New York : Cosimo Classics, 2007. – 452 p.
75. International Trade and Market Access Data [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/statis_bis_e.htm?solution=WTO&path=/Dashboards/MAPS&file=Map.wcdf&bookmarkState={%22impl%22:%22client%22,%22params%22:{%22langParam%22:%22en%22}}
76. Kendrick J. W. Total Capital and Economic Growth / J. W. Kendrick. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.nber.org/chapters/c3808.pdf>
77. Keynes J. M. The General Theory of Employment, Interest and Money / J. M. Keynes. – Ebook [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.marxists.org/reference/subject/economics/keynes/general-theory/>
78. Masuda Y. Hypothesis on the genesis of homo intelligens / Y. Masuda // Futures. Guilford. – 1985. – Vol. 17, № 5. – p. 479–494.
79. Mill J. S. Principles Of Political Economy / J. S. Mill. – Ebook [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.gutenberg.org/files/30107/30107-pdf.pdf>
80. Research and development expenditure. World Bank Indicators [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS>
81. Schultz T. Investment in Human Capital / T. Schultz [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ssc.wisc.edu/~walker/wp/wpcontent/uploads/2012/04/schultz61.pdf>

82. UNDP. Human Development Report 1990. – New York: Oxford University Press. –
p.10.

